

אוטונומיה שברירת: השלכות של גירושין על שכרן של אימהות בישראל בראי מדיניות הרווחה

ענת הרבסט-דבי¹ ועמית קפלן²

במחקר זה בחנו השלכות של גירושין על שכרן של אימהות ואיך השלכות אלה קשורות לשינויים שחלו בשני העשורים האחרונים במדיניות הרווחה הנוגעת למשפחות חד-הוריות בישראל. המחקר מבוסס על נתוני קובץ המפקד המשולב 1995-2008 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שהוצלבו עם נתונים שנתיים של המוסד לביטוח לאומי ורשות המסים על היסטוריית העבודה של הנשים ועם נתונים שנתיים על מצב משפחתי מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. נתונים אלה אפשרו לנו להשוות בין שכרן של אימהות גרושות לשכרן של אימהות נשואות, לאורך תקופה שבה ניתן לאתר שני דפוסים של מדיניות הרווחה הישראלית בנוגע למשפחות חד-הוריות: בדפוס הראשון, בין השנים 1996-2003, התחזקה האוטונומיה של אימהות חד-הוריות באמצעות הסדרי מדינת הרווחה, ובדפוס השני, בין השנים 2004-2008, התחזק מודל השוק. ממצאינו מלמדים שהיכולת של אימהות גרושות להשתכר יותר לאחר גירושין בשנים 1996-2003 הייתה גבוהה מזו שבשנים 2004-2008. שנות הדפוס השני התאפיינו בפגיעה של ממש במנגנוני מדינת הרווחה שכוננו אוטונומיה מסוימת של נשים. בעוד בשתי התקופות השתכרו אימהות נשואות שכר גבוה יותר מאימהות גרושות, עלתה יכולתן של אימהות גרושות לשפר את שכרן על זו של אימהות נשואות, במיוחד בתקופת הדפוס הראשון, שבה אפשרה המדיניות יתר אוטונומיה לאימהות חד-הוריות.

מלות מפתח: גירושין, מדיניות רווחה, מגדר, אימהות חד-הוריות, שכר

1 התוכנית הבינתחומית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר אילן.
2 בית הספר לממשל וחברה, המכללה האקדמית תל אביב-יפו.

מבוא

מוקד התעניינותו של מחקר זה הוא ההסדרים המוסדיים של הקשרים בין עבודה בשכר לבין חיי משפחה של אימהות חד-הוריות בקפיטליזם המאוחר. ספציפית, בחנו השלכות של גירושין על שכרן של אימהות ואיך השלכות אלה קשורות לשינויים שחלו בשני העשורים האחרונים במדיניות הרווחה הנוגעת למשפחות חד-הוריות בישראל. העלייה בשיעור המשפחות החד-הוריות היא אחת ההתפתחויות מרחיקות הלכת שחלו ברוב המדינות ברבע האחרון של המאה ה-20 ובתחילת המאה ה-21. ברובן שיעורי העוני בקרב משפחות אלה גבוהים לאין ערוך מאלה של שאר האוכלוסייה, וברוב המקרים בראש המשפחות האלה עומדות אימהות גרושות (שטייר, 2011; Maldonado & Brady & Burroway, 2012; Nieuwenhuis, 2014). שיעורי העוני הגבוהים ברחבי העולם הובילו לעיצוב מדיניות המיועדת למשקי בית שבראש רובם עומדות אימהות גרושות, והמתייחסת בעיקר להורות-רווחה-עבודה בשכר. מדיניות זו התעצבה לכדי תצורות שונות במדינות שונות (Brady & Burroway, 2012; Hobson, Lewis, & Siim, 2002). בשני העשורים האחרונים האיצה מדיניות ניאו-ליברלית את רפורמת הרווחה ואת הקיצוצים שהביאה עמה. אלה הגיעו לשיאם בשנות ה-90 בארצות הברית (Abramovitz, 2006; Orloff, 2001) ובחלק ממדינות אירופה (Millar & Ridge, 2009; Skevik, 2005), ובתחילת שנות ה-2000 בישראל. קיצוצים אלה הצרו את נגישותן של משפחות חד-הוריות לרווחה והלכו יד ביד עם תוכניות מרווחה לעבודה (הרבסט, 2009; Herbst, 2013; Ajzenstadt, 2009).

מתוך פרספקטיבה של כלכלה פוליטית, המודל התיאורטי של מחקרנו משלב בין רמת המיקרו לרמה המוסדית, בבואנו לבחון את ההשלכות של גירושין על שכרן של אימהות. מודל זה מניח שהזיקה בין ההיבט הכלכלי להיבט המשפחתי, בין שכר מעבודה לבין גירושין, נובעת מהסדרי רווחה מוסדיים בין שוק, מדינה ומשפחה ככלל (Kaplan & Stier, 2017) ומשינויים במדיניות כלפי משפחות חד-הוריות בפרט. בהמשך לכך מציג מחקר זה שתי שאלות: מה הן ההשלכות של גירושין על שכרן של אימהות בין השנים 1995-2008? האם הן קשורות לשינויים שחלו במדיניות הרווחה בשנים אלה? להלן נציג סקירה תיאורטית וננתח את מדיניות הרווחה כלפי משפחות חד-הוריות בעשורים האחרונים. לאחר מכן נבחן בראי השינויים שחלו במדיניות הרווחה את השלכות הגירושין על שכר האימהות.

העלייה בשיעור הגירושין והשלכות הגירושין על אימהות

העלייה בשיעור הגירושין היא אחד השינויים מרחיקי הלכת שהתחוללו בעשורים האחרונים במדינות הקפיטליסטיות (כץ ופרס, 1996; לוי, 2006; פוגל-ביז'אוי, 1999; Amato, 2010; Blossfeld & Muller, 2002). בישראל עלה שיעור הגירושין הגולמי (ל-1,000 איש באוכלוסיית בני/בנות 15 ומעלה) בארבעת העשורים האחרונים מ-0.8 בתחילת שנות ה-70

של המאה הקודמת ל-1.7 בשנת 2015. בדומה לכך עמד שיעור המתגרשות בישראל בגילאי 49-17 על 4.8 (ל-1,000 נשים נשואות באותה קבוצת גיל) בתחילת שנות ה-70 לעומת 11.4 ב-2015 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017). יתרה מזו, יש עלייה מתמדת בשיעור הגירושין בקרב הורים לילדים, ועמה עלייה גדולה בשיעור המשפחות החד-הוריות מקרב כלל המשפחות עם ילדים בישראל. נתוני המוסד לביטוח לאומי מלמדים, שבתחילת שנות ה-70 עמד שיעור המשפחות החד-הוריות על כ-4% (רוטר וקרן-יער, 1974), וכיום הגיע שיעורן לכדי 12.4% בקירוב (מכלל המשפחות עם ילדים מתחת גיל 18). בראש 91% מהמשפחות החד-הוריות בישראל עומדות נשים. זאת ועוד, לצד גידול עצום זה חל שינוי בהרכב אוכלוסיית האימהות העומדות בראש משפחות חד-הוריות. בתחילת שנות ה-70 היו רוב האימהות החד-הוריות אלמנות (כ-60%), ואילו בתחילת המאה ה-21 רובן גרושות (כ-66%) (טולידנו ווסרשטיין, 2014).³ שינוי זה מאפיין את המשפחות החד-הוריות בכל מדינות המערב (Abramovitz, 2006; Millar & Ridge, 2009).

מחקרים מלמדים על ירידה של ממש במעמדן הכלכלי של אימהות וילדיהן בעקבות גירושין (Dewilde, 2002; Manting & Bouman, 2006; Smock, Manning, & Gupta, 1999; Tach & Eads, 2015). בה בעת השלכות הגירושין על רווחה כלכלית של אבות מגוונות יותר וחמורות פחות (ראו למשל: Bianchi, Subaiya, & Kahn, 1999; Manting & Bouman, 2006; McManus & Diprete, 2001). זאת ועוד, הירידה ברמת החיים של נשים גרושות נמשכת גם בטווח הארוך – 10 שנים לאחר הגירושין; הפערים המגדריים אמנם מצטמצמים, אבל עומדים בעינם (Manting & Bouman, 2006).

שלא כמו מחקרים אלה, העוסקים בהשפעת הגירושין על ההכנסה הכוללת של משק הבית ועל רמת החיים שלו, אנו מצטרפות למחקרים קודמים העוסקים בהשלכות של גירושין על הכנסה משכר של נשים ואימהות⁴ (McKeever & Wolfinger, 2001; Raeymaeckers, Dewilde, Snoeckx, & Mortelmans, 2008; Raz-Yurovich, 2013; Tamborini, Iams, & Uunk, 2009; van Damme, Kalmijn, & Reznik, 2012). העלייה בשיעור הגירושין מדגישה כמה חשוב לבחון את השלכותיהם הכלכליות על שכר מעבודה, כי בעקבות התמיכה המצומצמת בתעסוקת הורים שמספקת מדינת הרווחה הישראלית, שכר זה עשוי להיות מקור מרכזי להישרדות כלכלית של אימהות חד-הוריות וילדיהן (הקר ופרנקל, 2005; רנן ברזילי,

3 יש הבדלים ראויים לציון בין נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לנתוני המוסד לביטוח לאומי על משפחות עם ילדים בכלל ועל משפחות חד-הוריות בפרט. שני המוסדות מסבירים הבדלים אלה בהבדלים בין מאגרי הנתונים שעל פיהם נקבעים המספרים. נתוני המוסד לביטוח לאומי מתבססים על מסד נתוני קצבאות הילדים, משום שכל הילדים בישראל מקבלים קצבת ילדים, ומשפחה חד-הורית מוגדרת כמשפחה עם ילד/ה אחד/ת או יותר מתחת לגיל 18. בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הנתונים על משקי הבית הם ממוצעים שנתיים המתקבלים מסקרי כוח האדם, המהווים מדגם מייצג של כלל האוכלוסייה.

4 בעוד מחקר זה מתמקד באימהות, חלק מהמחקרים הקודמים בחנו השלכות אלה בקרב נשים. מכאן השימוש שאנו עושות לעתים במושג "נשים" ולא במושג "אימהות".

2012). מחקרים קודמים העלו ממצאים מגוונים בנוגע לשינויים בפעילות תעסוקתית של נשים וגברים בעקבות פְּרֵדה וגירושין (Jarvis & Jansen, Mortelmans, & Snoeckx, 2009; Jenkins, 1999; McKeever & Wolfinger, 2001; Mueller, 2005; Raeymaeckers, Dewilde, Snoeckx, & Mortelmans, 2008; Raz-Yurovich, 2013; Uunk, 2004; van Damme, Kalmijn, & Uunk, 2009). למשל: במחקר בארצות הברית שבחן את ההשלכות הכלכליות של גירושין לאורך זמן – בין שנות ה-80 לשנות ה-2000 – נמצא שהעלייה בתעסוקת אימהות גרושות הגדילה את הכנסת משק הבית, ובכך סייעה בצמצום ההשלכות הכלכליות השליליות של גירושין (Tach & Eads, 2015). מחקרים אחרים בארצות הברית מצאו שנשים גרושות הגדילו את שיעור השתתפותן בשוק העבודה ואת רמות הכנסתן משכר (Couch, Tamborini, Reznik, & Phillips, 2013; Tamborini, Iams, & Reznik, 2012; Bonnet, Solaz, & Tamborini, Couch, & Reznik, 2015). דפוס זה נמצא גם בצרפת (Ongaro, Mazzuco, & Meggiolaro, 2009; Algava, 2010), בהולנד, בדנמרק ובאיטליה (van Damme et al., 2009). ואולם לא נמצא שינוי בתעסוקת נשים גרושות בקנדה (Mueller, 2005), באירלנד, באוסטריה, ביוון ובפינלנד (van Damme, et al., 2009). בבריטניה חלה ירידה בתעסוקתן (Jarvis & Jenkins, 1999; van Damme, et al., 2009).

המחקרים לעיל מראים שברבות מהמדינות נשים גרושות מנסות לפצות על אובדן ההכנסה בעקבות גירושין באמצעות תעסוקה. בישראל נמצא שנשים לאחר גירושין הגבירו את פעילותן הכלכלית על ידי המשכיות ויציבות בתעסוקה והעלאת מספר המשרות. עם זאת, שכרן לא עלה לאחר הגירושין, ורובן אף חוו ירידה בשיעור הגידול בשכר. איכות החיים של נשים לאחר גירושין נוטה אפוא להצטמצם בשל הפגיעה בשכר (salary penalty)⁵, לאחר שלא הצליחו להתגבר על האובדן של הכנסת בן הזוג (Raz-Yurovich, 2013).

אחד מכיווני המחקר, בניסיון להתחקות בעשור האחרון אחר המנגנונים שעשויים להקל את ההשלכות הכלכליות הכבדות של גירושין, הוא המחקר ההשוואתי, הבוחן את ההשפעות של מדיניות רווחה עליהן. מחקרים אלה חוקרים את השילוב בין השלכות כלכליות של גירושין בכלל ותעסוקה בפרט לבין רמת המקרו של משטר מדינת הרווחה. מחקרו המקיף של אונק (Uunk, 2004) בחן את השפעת משטר הרווחה, מעונות היום הציבוריים והקצבאות של משפחות חד-הוריות כ-14 מדינות באירופה על ההשלכות של גירושין ועל תעסוקת נשים והכנסתן. אונק מצא שההשלכות הכלכליות השליליות של גירושין על נשים התמתנו בזכות

5 Salary penalty משמעותו "קנס" או פגיעה בשכר. הספרות משתמשת במושג זה בהקשר של פגיעה בשכר עקב שינוי במצב משפחתי כמו גירושין (Raz-Yurovich, 2013) או אימהות (Budig, Misra, & Boeckmann, 2012). "קנס אימהי" (the motherhood wage penalty) פירושו שגם לאחר פיקוח על הבלים בניסיון, בהשכלה, בשעות בעבודה וגורמים אחרים, אימהות עדיין משתכרות פחות מנשים ללא ילדים. "קנס" זה בשכר מיוחס לאי-שוויון בחלוקת העבודה הביתית ועבודת הטיפול ולכן שאימהות מצמצמות את השתתפותן בשוק העבודה בתקופת גידול ילדיהן (Budig, Misra, & Boeckmann, 2012).

קצבאות גבוהות למשפחות חד-הוריות ושיעור גבוה של מעונות יום ציבוריים שאפשרו לאימהות גרושות להגביר את השתתפותן בשוק העבודה בשכר.

במחקר שכלל 13 מדינות נבחנה השפעתם של מעונות יום פורמליים ולא פורמליים ושל מדיניות משפחה על תעסוקת אימהות גרושות. מדיניות משפחה, לפי הגדרתם של מנדל וסמיונוב (Mandel & Samyonov, 2005), כוללת את אורך חופשת הלידה, את שיעור הילדים (בגילאי 0-6) במעונות יום ציבוריים ותעסוקה במגזר הציבורי. ממצאי החוקרים מלמדים שמדיניות משפחה מקיפה משפיעה לחיוב על תעסוקת אימהות לאחר גירושין (Raeymaeckers et al., 2008).

במחקר שכלל 13 מדינות מהאיחוד האירופי בחנו החוקרים (van Damme et al., 2009) שינויים בתעסוקה אצל נשים שנפרדו או התגרשו ואת השפעתם של גורמים מוסדיים על שינויים אלה. הם מצאו שיש הבדלים בין מדינה למדינה בעלייה בשיעור ההשתתפות בשוק העבודה אחרי הפרדה ושהטבות ציבוריות נדיבות לטיפול בילדים מעודדות תעסוקת נשים פרודות בעוד קצבאות נדיבות מצמצמות אותה. כלומר, ההשפעה החיובית על תעסוקת אימהות גרושות קשורה בעיקר להשקעה מדינתית במעונות יום ציבוריים. חיזוק לכך מצוי בנתוני ה-OECD, המראים שהסדרים מוסדיים מפוקחים ומסובסדים לטיפול בילדים החל בגיל הרך מעלים בדרך כלל את שיעור תעסוקת האימהות (OECD, 2017).

במחקרה של דיווילדה (Dewilde, 2002) נבחן הקשר בין משטרי רווחה לבין השלכות כלכליות של גירושין באיטליה, בארצות הברית, בבריטניה, בגרמניה ובדנמרק. דנמרק, שנוהג בה משטר רווחה סוציאלי-דמוקרטי, הצליחה, יותר מכל המדינות, לאפשר לנשים להשתלב בתעסוקה מלאה, ועקב כך צמצמה לאין ערוך את נפילתן לעוני בעקבות גירושין. על הקשר בין ההגנות הכלולות במשטרי רווחה שונים לבין מצבן הכלכלי של אימהות ניתן ללמוד גם ממחקרו של גל (Gal, 2010) על משטר הרווחה הים-תיכוני (הכולל את ישראל). גל מצא שבמדינות הרווחה שנכללו במחקרו יש סיכון גבוה לעוני והוצאות נמוכות על קצבאות בהשוואה למשטרים הסוציאלי-דמוקרטיים והשמרניים. למרות רמת המשפחתיות הגבוהה במדינות שחקר, דווקא מדינות אלה מקמצות בזכויות הרווחה למשפחות עם ילדים ומעניקות לאימהות הגנה מוגבלת מפני עוני.

על רקע האי-שוויון המגדרי המתמשך בשוק העבודה (צמרת-קרצ'ר, חזן, הרצוג, בסין, בן אליהו וברייר-גארב, 2016) ובהעדר נגישות לשכרו של גבר מפרנס, מדינת הרווחה עשויה להעניק לאימהות אוטונומיה כלכלית מסוימת, באמצעות קצבאות ומתן זכויות הנוגעות לטיפול בילדיהן ולהגנה על תעסוקתן (Orloff, 2001). ואולם במדינות רבות נתקלות אימהות חד-הוריות, המקבלות קצבאות קיום, במדיניות מפלה המצמידה להן תוויות שליליות של תלויות ברווחה, והמערערת את זכויותיהן ואת מעמדן האזרחי (Gordon, 1994; Nelson, 1990; Pateman, 1988; Skevik, 2005). קיצוצים במדינת הרווחה מערערים עוד יותר אוטונומיה זו (הרבסט, 2009; Orloff, 2001; Abramovitz, 2006). בהמשך למחקרים אלה

אימצנו את המודל של אנדראס ועמיתיו (Andreas Borgloh, Bröckel, Giesselmann, & Hummelsheim, 2006), שבחנו את הקשר בין מודלים של מדינות רווחה לבין השלכות כלכליות של גירושין על נשים. אחד ממשטרי הרווחה שהגדירו החוקרים הוא מודל השוק (Market model) – תלות גבוהה של המשפחה בהסדרי השוק והתערבות מזערית של המדינה. יכולתן של אימהות להתאושש כלכלית בעקבות גירושין במדינות שאימצו מודל זה פחותה מזו שבמדינות שנוהג בהן מודל המציע אוטונומיה כלכלית גבוהה יותר דרך הסדרים מוסדיים של קצבאות ותמיכה בתעסוקת אימהות.

אם כן, בעקבות ממצאים עקיבים ולפיהם גירושין מחלישים את מעמדם הכלכלי של משקי הבית של אימהות, הוקדש מאמץ מחקרי שנועד להבין כיצד ניתן למתן השלכות אלה. מן הסקירה לעיל עולה שיש תצורות של מדיניות הפועלות לחיזוק מעמדן של אימהות גרושות בשוק העבודה. בהקשר זה חשוב לבחון את השינויים במדיניות הרווחה בישראל בכלל ואת זו הרלוונטית לאימהות גרושות בפרט.

שינויים במדיניות הרווחה הנוגעת למשפחות חד-הוריות בישראל

שני חוקים מרכזיים במדינת הרווחה הישראלית עיגנו את זכויותיהן החברתיות-הכלכליות של אימהות גרושות: חוק המזונות (הבטחת תשלום), 1972 וחוק משפחות חד-הוריות, 1992. בחוקים אלה הוגדרו זכויותיהן של משפחות שבראש רובן (65.9%) עומדות אימהות גרושות (טולידנו ווסרשטיין, 2014).⁶ אחת הזכויות היא הבטחת קיום מינימלי למשפחות חד-הוריות עניות. חוק המזונות 1972 (הבטחת תשלום) הבטיח דמי מזונות מינימליים לאימהות העומדות במבחני הכנסות, כשהחייב במזונות (בדרך כלל האב) אינו משלם. חוק משפחות חד-הוריות 1992 הבטיח קצבת הבטחת הכנסה מוגדלת לכל קבוצות החד-הוריות (גרושות, רווקות, פרודות ועגונות) הזכאיות לקצבה, כלומר מעבר מקצבה רגילה למוגדלת, ללא המתנה של שנתיים. בעבר חל מעבר אוטומטי זה מקצבה רגילה למוגדלת רק על אלמנות. קצבת הבטחת הכנסה היא קצבת קיום לאוכלוסיות עניות, התלויה במבחני הכנסה ותעסוקה מחמירים. המענה שסיפקה הקצבה היה כלי מרכזי של מדינת הרווחה להרחקת אימהות חד-הוריות מעוני. החוק נחקק בשיאה של קליטת העלייה מהמדינות שהיו בעבר חלק מברית המועצות, ויש חוקרות הטוענות שסיפק מענה לעבודת הטיפול של אימהות חד-הוריות (יזרעאלי, 2001; Helman, 2011), ובפרט לעניות שבהן ולילדיהן (הרבסט, 2009), בדגש על קליטת קבוצת האימהות העולות מברית המועצות לשעבר (הרבסט, 2009; Ajzenstadt & Gal, 2001; Herbst & Benjamin, 2012).

6 יש לשים לב שמדובר בנתוני המוסד לביטוח לאומי על משפחות חד-הוריות, שבראש 3.3% מהן עומדים גברים. אין הם כוללים אימהות פרודות.

השנה שבה חלה הקפיצה הגדולה ביותר במספר המשפחות חד-הוריות המקבלות קצבת הבטחת הכנסה – עלייה של 59% – הייתה 1992. בשנה זו גם שונו תקנות חוק הבטחת הכנסה, כדי שעולים חדשים יהיו זכאים לקצבה בתום שנה אחת לשהותם בארץ במקום שנתיים עד אז (המוסד לביטוח לאומי, רבעון סטטיסטי, 1992). בניגוד להנחה של קובעי המדיניות, שעמדה בבסיס מדיניות הקיצוצים בקצבאות הרווחה (ראו להלן), לא הוריד חוק משפחות חד-הוריות 1992 את שיעור התעסוקה של אימהות חד-הוריות (Frish & Zussman, 2008), ושיעורי השתתפותן בשוק העבודה היו גבוהים מאלה של נשים נשואות (טולידנו ואליאב, 2011).

מבנה ההזדמנויות הפוליטי, שביסס הצדקה לתמיכה באימהות חד-הוריות עניות מטעמים של קליטת עלייה וכן הגנה על אימהות וילדיהן מפני עוני, קרס בעשור הראשון של המאה ה-21 (Herbst & Benjamin, 2012). בעת זו נוצק בישראל שינוי מרחיק לכת בנוגע לתפיסת העבודה בשכר של אימהות חד-הוריות (תהליך זה אפיין גם מדינות רווחה אחרות; ראו למשל Orloff, 2001; Millar & Ridge, 2009; Hobson, Lewis, & Siim, 2002). שינוי זה היה תולדה של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית שהובילה הממשלה, הרואה בקצבאות מקור ליצירת תלות של קבוצות מוחלשות שונות במדינת הרווחה (Ajzenstadt, 2013, & Herbst). בעקבותיו נקבעה ויושמה מדיניות שמטרתה העיקרית הייתה קיצוץ כבד בקצבאות שקיבלו משפחות חד-הוריות וקבוצות מוחלשות אחרות. כך קוצצו בשליש בקירוב קצבאות מזונות (הבטחת תשלום) והבטחת הכנסה וב-50% בקירוב קצבאות הילדים. שלל הקיצוצים כלל גם תיקון בחוק הבטחת הכנסה בנוגע לפטור ממבחן תעסוקה. התיקון קבע, שאם לילד שגילו עד שנתיים בלבד, במקום גיל שבע שנהג עד אז, תהיה זכאית לקצבה ללא מבחן תעסוקה (כלומר פטור מחובת התייצבות בלשכת התעסוקה). גם הפטור מהפחתת שיעור קצבת השלמת הכנסה לעובדים בשכר נמוך (הדיסריגרד) קוצץ ב-50% בקירוב, צעד שפגע אף הוא במשפחות עניות-עובדות המקבלות קצבה, משום שגדל הקנס על יציאה לעבודה.

הדיסריגרד הוא החלק מקצבת הבטחת הכנסה שאינו מושפע מההכנסה משכר עבודה (אחדות, היילבורן ושמלצר, 2005). הטבה זו מאפשרת לעובדות ולעובדים בשכר נמוך לקבל קצבה ולעבוד בעת ובעונה אחת (גל ודורון, 2000). מחקרים מצביעים על כך שדיסריגרד גבוה יותר מגביר תעסוקה ומפחית עוני (Blank, Card, & Robins, 2000). קיצוצים בדיסריגרד השפיעו על כושר ההשתכרות של עובדות ועובדים שהכנסתם נמוכה, שכן עבודה בשכר הפכה פחות משתלמת. הקיצוץ בדיסריגרד הותיר רבות מהאימהות שהכנסתן נמוכה ללא זכאות לקצבת השלמה של שכרן הנמוך (אחדות ועמיתות, 2005). קנס כספי אחר שהוטל מ-2003 ואילך על עובדות ועובדים בשכר הוא הורדת תקרת ההכנסה הכוללת, המזכה את המשפחות בהשלמת הכנסה. לפני הקיצוצים יכלו משפחות חד-הוריות לקבל הכנסה גבוהה יחסית מעבודה ומהטבות בהשוואה לסוגים אחרים של משפחות (גל ודורון, 2000; מורגנשטיין ושמלצר, 2000). קיצוצים אלה ושינויים במבנה קצבת הבטחת הכנסה מאיימים להגדיל את מלכודת העוני בקרב משפחות חד-הוריות. מלכודת עוני נוצרת

בשל מבנה הקצבאות או בשל "קנסות" המוטלים על תעסוקה, כגון הפחתת קצבה מעל שכר בגובה מסוים (Gal & Doron, 2000). בד בבד עם קיצוצים אלה הונהגו בישראל משנת 2003 תוכניות מגוונות להעמקת התעסוקה של אימהות חד-הוריות (אחדות, 2011; Achdut & Stier, 2016).

מטרתה של מדיניות הקיצוצים של 2003 הייתה להרחיב את השתתפותן של אימהות חד-הוריות בשוק העבודה ולצמצם את הישענותן על קצבאות. בתוך עשור אכן חלה ירידה תלולה במספר המשפחות החד-הוריות הזכאיות לקצבת הבטחה הכנסה – מ-51,000 בקירוב ב-2002 ל-25,000 בקירוב ב-2012. באותן שנים ירד במקביל מספר מקבלות המזונות מהמוסד לביטוח לאומי מ-25,000 בקירוב ל-19,000 בקירוב (המוסד לביטוח לאומי, רבעון סטטיסטי, 2013).

בעקבות מדיניות קיצוץ הקצבאות, חלה עלייה גדולה בשיעור התעסוקה של אימהות חד-הוריות ובהכנסה מהתעסוקה (טולידנו ווסרשטיין, 2014). אך עלייה זו לא תרמה לרווחתם הכלכלית של משקי בית חד-הוריים. מחקר שערכה אחדות (2011) על אחת מתוכניות עידוד התעסוקה העלה שבמקרה הטוב הצליחו אימהות עובדות לפצות באמצעות תעסוקה על אובדן ההכנסות מקצבאות. הפגיעה במדיניות הרווחה הרחיבה בשנים אלה את ממדי העוני בקרב אימהות חד-הוריות (אנדבלד וגוטליב, 2013). בין 2002 ל-2009 זינק שיעור המשפחות החד-הוריות העניות מ-25.2% ל-32.3% (אנדבלד, ברקלי, גוטליב ופרומן, 2010; המוסד לביטוח לאומי, 2003). למעשה, כמו לפני הקיצוצים בקצבאות, היה שיעור ההשתתפות של אימהות חד-הוריות בשוק העבודה גבוה בהשוואה לאימהות נשואות, כ-80% לעומת כ-61% בהתאמה (טולידנו ווסרשטיין, 2014). מחקרה של שטייר (2011) העלה ש-58% מההכנסות של אימהות חד-הוריות בישראל מגיעים משכר עבודה ורק 25% מקצבאות. עוד הוא העלה ששיעור הקצבאות המיועדות לאימהות חד-הוריות בישראל נמוך בהשוואה בינלאומית.

שינויי מדיניות אלה מתקשרים למחקרם של אייזנשטדט וגל (Ajzenstadt & Gal, 2001) על ההתפתחות ההיסטורית של חקיקת רווחה בעניין נשים ואימהות בישראל. לטענתם, לא עקרון השוויון המגדרי עמד בבסיס החוקים, אלא מטרות דמוגרפיות לאומיות. יתר על כן, על פי שנקר-שרק (2010), מדינת הרווחה הישראלית בעידן הניאו-ליברלי מייצרת דגם של משטר רווחה דיאלקטי הנע ונד בין השגחה על נשים להפקרתן. אימהות אצל נשים יהודיות מובנית אמנם כמשימה לאומית וככרטיס הכניסה לאזרחות הישראלית (ברקוביץ', 2001), אבל בה בעת שיעורי העוני הגבוהים בקרב אימהות חד-הוריות מעמיקים את הדה-לגיטימציה של אימהות אלה (פוגל-ביז'אוי, 1999; Herbst, 2013). כך מהדהדת זאת פוגל-ביז'אוי בדבריה: "בישראל אוהבים את האימהות, אך לא את האימהות" (ברקוביץ', 2001, עמ' 208). יתר על כן, שלד חקיקת הרווחה הישראלית הנוגעת למשפחות חד-הוריות (שבראש רובן המכריע עומדות כאמור נשים) מאפשר למדינה להתערב בחיי האימהות ולמסטר את אורחות חייהן הפרטיים. השינויים במדיניות הרווחה שחלו ב-2003 הותירו אותן ואת ילדיהן ללא הגנה כלכלית ראויה (הרבסט, 2009; רגב-מסלם, 2017; Herbst, 2013; Regev & Messalem, 2013).

ניתוח שינויי המדיניות שחלו בישראל מעלה הבחנה בין שני דפוסי מדיניות: האחד, האופייני לשנות ה-90 ולראשית שנות ה-2000, מכונן אוטונומיה מסוימת של אימהות חד-הוריות באמצעות מדיניות הרווחה. האחר (Market model), שתחילתו בתוכנית הקיצוצים של 2003, פוגע בזכויות משפחתיות ובאוטונומיה הכלכלית של אימהות חד-הוריות, שזכו בעבר להגנה של מדיניות הרווחה. במחקר זה בחנו את השלכות הגירושין על שכרן של אימהות גרושות, לאורך השנים שבהן נערכו שינויים מרחיקי לכת במדיניות הרווחה כלפי אימהות חד-הוריות, תוך השוואה בין שני דפוסי מדיניות אלה.

נעזרנו לשם כך במודל אנליטי שבנינו בהשראת שני מחקרים מרכזיים: מחקרן של סטירק ומטיסיאק (Styrc & Matysiak, 2012), שהצביעו על עלייה בתלות הכלכלית של אימהות בבני זוגן ועל ירידה ביכולתן לעזוב נישואין בשתי תקופות של מדיניות רווחה בפולין של סוף המאה ה-20; מחקרם של טמבוריני ועמיתים (Tamborini et al., 2012), שבחן שינויים בשכרן של נשים גרושות בשתי תקופות זמן בארצות הברית (1985-1995 ו-1996-2003), ומצא שבתקופה המאוחרת חל גידול בשכרן. במודל שלנו השווינו בין שתי תקופות שנהגו בהן דפוסי מדיניות מובחנים – אוטונומיה כלכלית דרך מנגנוני מדינת הרווחה (2003-1996) ואוטונומיה כלכלית דרך השוק (2004-2008) – כדי לבחון את ההשלכות של גירושין על שכרן של אימהות בישראל.

שיטה

המחקר התבסס על קובץ המפקד המשולב 1995-2008 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה), שנתוניו הוצלבו ומוזגו בידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עם נתונים שנתיים של המוסד לביטוח לאומי ורשות המסים על היסטוריית העבודה של הנשים ועם נתונים שנתיים על מצב משפחתי מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. הקובץ החדש שנוצר במיוחד לפרויקט המחקר הנוכחי אפשר לנו לבנות קובץ של שנות-חיים (person-year file), לזהות את שנת הגירושין (t) ולהשוות את השכר של אימהות שנה לפני שהפכו אימהות חד-הוריות דרך גירושין ($t-1$) ושנה ($t+1$) עד ארבע שנים ($t+2, t+3, t+4$) אחרי. הקובץ הוא מדגם של אוכלוסיית האימהות השכירות בגילאי 18-65, שהיו נשואות בתחילת תקופת המחקר והתגוררו עם בני זוגן באותו משק בית, ואשר אותרו, הן במפקד המשולב והן בנתוני הביטוח הלאומי. סך הכול כלל המדגם 8,250 אימהות שכירות (סטטיסטיקה תיאורית של אוכלוסיית המחקר מוצגת בלוח 1).⁷

7 סקירה מדוקדקת של קובץ הנתונים, כולל סוגיות מתודולוגיות והגדרות המשתנים, ראו Kaplan & Herbst, 2015; Herbst & Kaplan, 2016. יש במדגם ייצוג יתר לאימהות צעירות ומשכילות. עם זאת, השוואה בין גילן והשכלתן של אימהות גרושות ונשואות במדגם מעלה נתונים דומים לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (שמש, 2005): אימהות גרושות מבוגרות יותר מאימהות נשואות, אך משכילות פחות.

לוח 1: סטטיסטיקה תיאורית על משתני המחקר ב-1995, בקרב אימהות שכירות על פי מצב משפחתי, ממוצעים (ס"ת) ואחוזים; נתוני הביטוח הלאומי והמפקד המשולב 1995-2008

גיל	גרשות	נשואות	כל המדגם
33.59	28.47	29.42	
(9.00)	(4.88)	(6.19)	
13.37	13.88	13.79	שנות לימוד
(2.73)	(2.40)	(2.48)	
44.7%	48.4%	47.7%	אתניות
24.5%	22.2%	22.6%	אסיה-אפריקה
6.2%	3.6%	4.1%	אירופה-אמריקה
6.3%	4.4%	4.8%	מהגרות מברית המועצות לשעבר (החל ב-1989)
10.8%	10.8%	10.8%	ברית המועצות לשעבר עד 1989 ודור שני מברית המועצות לשעבר
6.4%	4.9%	5.2%	ישראליות דור שני
1.2%	5.6%	4.8%	אתניות מעורבת
1.90	1.43	1.52	ישראליות-פלסטינאיות
(1.01)	(0.70)	(0.79)	מספר ילדים
7.2%	4.7%	5.2%	מספר זוג מעל 9 שנים
84.3%	94.5%	92.6%	מספר נישואין
15.7%	5.5%	7.4%	נישואין ראשונים
9.03	3.67	4.66	נישואין שניים
(9.09)	(2.61)	(5.00)	משך נישואין
1.2%		0.2%	נישואין מחדש
10.47	10.46	10.46	מספר חודשי עבודה בשנה
(3.22)	(3.15)	(3.16)	
71.5%	68.3%	68.8%	בעלות על דיור
12,913 (19.9%)	57,259 (80.1%)	70,172 (100%)	מספר שנות חיים
1,645	6,605	8,250	מספר אימהות

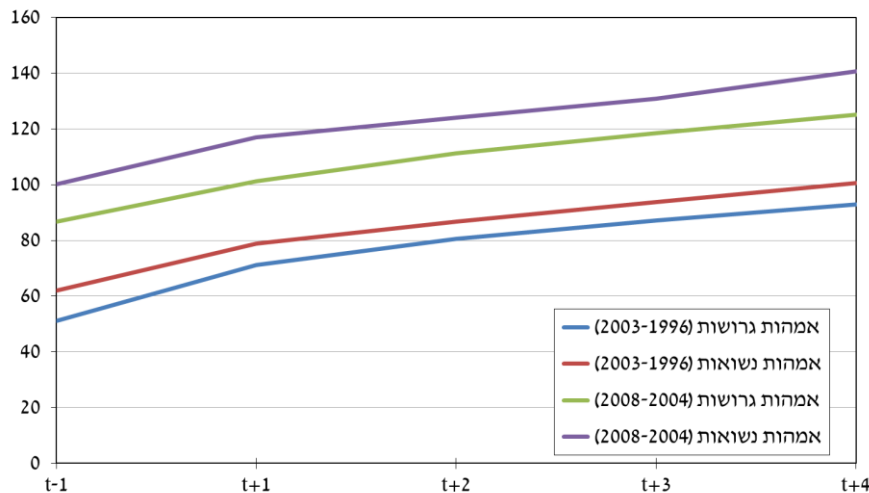
הערה: הערכים של משתנים המשתנים עם הזמן מייצגים ערכים ממוצעים המחושבים על פני שנות חיים (ראו Cooke, 2006).

כנהוג במחקרים קודמים (McManus & DiPrete 2001; Tamborini et al., 2012), מדדנו את השינוי בשכרן של אימהות שהיו נשואות בזמן t על ידי השוואת שכרן השנתי בשנה שקדמה לגירושין ($t-1$) לשכרן השנתי שנה לאחר מכן ($t+1$). לאימהות נשואות שלא חוו גירושין חושב השינוי בשכרן כהבדל בין שתי שנים עוקבות (ראו McManus & DiPrete, 2001). לאחר מכן השווינו את השינוי בשכרן בין אימהות נשואות לאימהות גרושות. כדי למדוד השלכות לטווח ארוך יותר, בחנו את השכר השנתי גם שנתיים ($t+2$), שלוש ($t+3$) וארבע שנים ($t+4$) לאחר הגירושין. נתוני השכר משקפים שכר ברוטו מעבודה, והם תוקנו לנתוני השכר ב-1995, תוך שימוש במדד המחירים לצרכן. תקופת המדיניות נמדדה באמצעות משתנה דמי, המבחין בין גירושין שנערכו בשנים 1996-2003 לבין גירושין שנערכו בשנים 2004-2008.

ממצאים

תרשים 1 מציג את השכר החציוני של נשים שנה לפני הגירושין ושנה עד ארבע שנים אחריהם, בהתאם לתקופת המדיניות. לצורך השוואה מוצג גם השינוי בשכרן של אימהות נשואות בשתי התקופות (בהקשר שלהן השינוי מחושב, כאמור, כהבדל בין שתי שנים עוקבות) (ראו McManus & DiPrete, 2001). כפי שניתן לראות בתרשים, בשתי התקופות חלה עלייה בשכרן של אימהות גרושות שנה עד ארבע שנים לאחר הגירושין וגם בשכרן של אימהות נשואות. עוד מלמד התרשים שבשתי התקופות נשים נשואות משתכרות יותר מנשים גרושות ושהפער בין נשואות לגרושות גדול יותר בתקופת המדיניות השנייה.

תרשים 1: שכר שנתי חציוני לפני ואחרי גירושין על פי תקופת מדיניות בקרב אימהות שכורות (באלפי שקלים): נתוני הביטוח הלאומי והמפקד המשולב 2008–1995

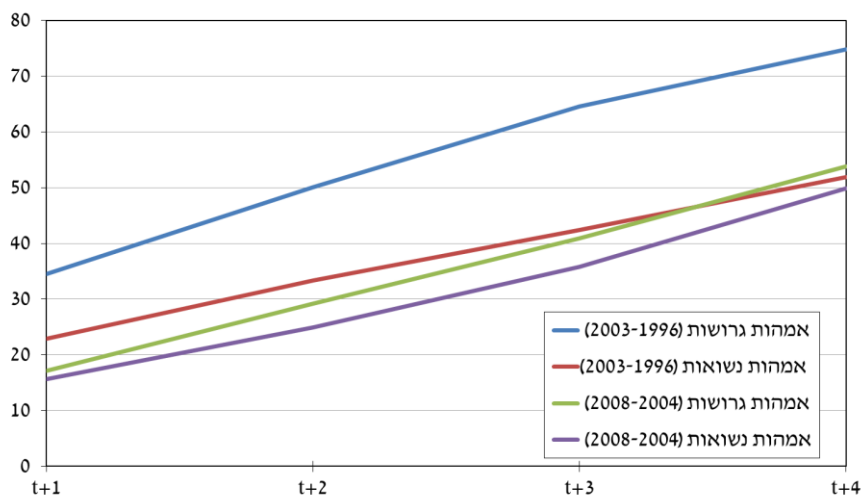
תרשים 2 מציג את שיעור השינוי בשכר החציוני בשתי התקופות, אצל אימהות שחוו גירושין ואצל אימהות שנשארו נשואות. השינוי חושב כלוג השכר השנתי ב- $t+1$ פחות לוג השכר השנתי ב- $t-1$. כדי ללמוד על ההשפעות ארוכות הטווח, חזרנו על ההשוואה גם שנתיים, שלוש וארבע שנים לאחר הגירושין.

כפי שניתן לראות, שכרן של אימהות גרושות עולה אחרי הגירושין, ללא קשר לתקופת המדיניות. עם זאת, יש הבדלים מובהקים בין התקופות ביכולת לשפר את השכר לאחר הגירושין: בעוד שכרן של אימהות שהתגרשו בין 1996 ל-2003 עלה כעבור שנה ב-34.5%, עלה שכרן של אימהות שהתגרשו בין 2004 ל-2008 רק ב-17.2%. הבדלים אלה בין תקופת המדיניות נמצאו גם שנתיים, שלוש וארבע שנים לאחר הגירושין.

השוואה בין אימהות גרושות לאימהות נשואות (המהוות מעין קבוצת ביקורת) מעלה שבשתי התקופות שיפרו אימהות גרושות את שכרן יותר מאימהות נשואות; ההבדלים ביניהן היו מובהקים. בתקופת המדיניות שאפשרה לאימהות חד-הוריות יתר אוטונומיה (1996-2003) הם היו גדולים יותר מאשר בתקופה שבה התערעה אוטונומיה זו (2004-2008). אם כן, אף שאימהות נשואות מרוויחות בשנים הנחקרות שכר גבוה יותר, שכרן של אימהות

גרושות, המתחילות מרמה נמוכה יותר של שכר שנה לפני הגירושין, עולה בשיעור גבוה יותר בהשוואה לאימהות נשואות, ובמיוחד בתקופה של מדיניות רווחה מקיפה יותר.⁸

תרשים 2: שינוי בשכר החציוני (%) לפני גירושין ואחריהם על פי תקופת מדיניות בקרב אימהות שכירות: נתוני הביטוח הלאומי והמפקד המשולב 2008-1995

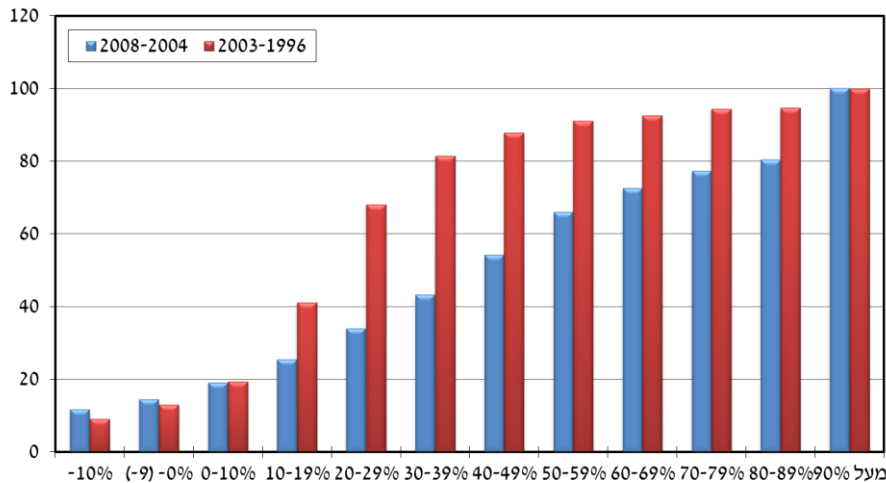

מעבר לבחינת ההבדלים בין אימהות גרושות לנשואות, היה חשוב לבחון גם את השונות בקרב האימהות הגרושות עצמן. לשם כך בדקנו את השכיחות המצטברת של שיעור השינוי בשכרן של האימהות הגרושות, שנה לאחר הגירושין, לפי תקופת מדיניות (ראו תרשים 3 להלן). גם תרשים זה מלמד שללא קשר לתקופת המדיניות, חלה לאחר הגירושין עלייה בשכרן של רוב האימהות הגרושות. השוואה בין שתי תקופות המדיניות מעלה שבעוד שבשתייהן חווה שיעור דומה של אימהות ירידה או יציבות בשכר בעקבות הגירושין (14.5% בשנים 2003-1996 לעומת 13% בשנים 2008-2004), נמצאו הבדלים ביניהן ביכולת לשפר את השכר: 25% מהאימהות שהתגרשו בין 1996 ל-2003 בהשוואה ל-40% מהאימהות שהתגרשו בין 2004 ל-2008 חוו עלייה של 20% לפחות בשכר בעקבות הגירושין. באותו כיוון, בעוד 66% מהאימהות שהתגרשו בתקופת המדיניות הראשונה חוו

8 יש לציין שערכנו גם ניתוחי רגרסיה, שכללו פיקוח, הן על האפשרות שנשים שהתגרשו נמנות עם קבוצות חברתיות שונות (כלומר פיקוח על הסלקציה בכניסה לגירושין דרך מודל probit, האומד את הסיכוי לגירושין, בהשוואה לסיכוי להישאר נשואות, כתלות בסדרת משתנים בלתי תלויים) והן על משתנים העשויים להשפיע על רמת השכר, כולל הסיכוי לגירושין (למשתנים אלה ראו לוח 1). ניתוחים רב משתניים אלה (שאינם מוצגים כאן) הניבו תוצאות דומות, ולפיהן הסיכוי לגירושין (בהשוואה לסיכוי להישאר נשואות) מעלה את היכולת של אימהות לשפר את שכרן בצורה מובהקת יותר בתקופה הראשונה.

עלייה בשכרן של 50% לפחות, שיעור דומה (68%) של האימהות שהתגרשו בתקופת המדיניות השנייה חוו עלייה בשכר של עד 20% בלבד. כלומר: היכולת של אימהות לשפר את הכנסותיהן לאחר הגירושין הייתה גבוהה במובהק בתקופה הראשונה בהשוואה לתקופה השנייה.

תרשים 3: שכיחות מצטברת (%) של אחוז השינוי בשכר בקרב אימהות גרושות. לפי תקופת מדיניות: נתוני הביטוח הלאומי והמפקד המשולב 2008-1995

דיון ומסקנות

במחקר זה סקרנו את השינויים שחלו במדיניות הרווחה הנוהגת בשני העשורים האחרונים כלפי משפחות חד-הוריות ובחנו את הקשר בינם לבין השלכות כלכליות של גירושין על אימהות שכירות בישראל. ניתוח המדיניות שהוצג לעיל העלה שבתקופת המחקר הנידונה חלו שינויים מרחיקי לכת במדיניות הרווחה ומעבר ממודל שחזק אוטונומיה מסוימת של אימהות באמצעות קצבאות ועידוד תעסוקה למודל שוק. בדומה לממצאי מחקר קודם על ישראל (Raz-Yurovich, 2013) ולמחקרים במדינות אחרות (למשל, Tamborini et al., 2012), העלה החלק האמפירי של מחקרנו ששכרן של אימהות גרושות בישראל עולה בעקבות גירושין, ללא קשר לתקופת המדיניות. שכן אימהות נוטות להגדיל את השתתפותן בשוק העבודה, כדי לרכך את ההשלכות הכלכליות השליליות הנובעות מגירושין (Bonnet et al., 2010; McKeever & Wolfinger, 2001; Raz-Yurovich, 2013; van Damme et al., 2009).

מעבר לכך, נמצא הבדל בין שתי תקופות המדיניות באופן שבו אפשרה תעסוקה בשכר לאימהות גרושות להתמודד עם ההשלכות הכלכליות של גירושין. בתקופה הראשונה, 2003-1996, שכוננה אוטונומיה כלכלית (מסוימת) באמצעות מדינת הרווחה, הייתה העלייה בשכרן של אימהות לאחר גירושין גבוהה במובהק מהעלייה בשנים 2004-2008, שבהן התרופפו מאוד מנגנוני מדינת הרווחה. מדיניות קיצוץ הקצבאות כללה, כאמור, גם את קיצוץ הדיסריגרד, מהלך שפגע במיוחד במשתכרי השכר הנמוך. עד לקיצוצים בקצבאות יכלו אימהות חד-הוריות רבות יותר לקבל קצבת השלמת הכנסה לשכר נמוך וגם קצבה גבוהה יותר. זאת ועוד, גם הורדת תקרת ההכנסה הכוללת הייתה קנס למשתכרי השכר הנמוך (אחדות ועמיתות, 2005; טולידנו ווסרשטיין, 2014). ייתכן שההבדלים בין שתי התקופות נובעים גם מגורמים אחרים, כמו מאפייני התעסוקה של נשים גרושות לפני הגירושין. שכרן של אימהות גרושות בתקופה הראשונה היה נמוך משכרן בתקופה השנייה, אולי בשל שיעורים גבוהים יותר של משרה חלקית בתקופה הראשונה (Raz-Yurovich, 2013; Tamborini et al., 2012, 2015).

השינויים במדיניות כלפי משפחות חד-הוריות התחוללו בד בבד עם החלתה של מדיניות ניאו-ליברלית מובהקת גם בתחומים אחרים, כמו קיצוץ עמוק בקצבאות הילדים לכלל המשפחות (דורון, 2005). במקביל העמיק בתקופה הנידונה האי-שוויון בין משקי בית בישראל (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2013), ומודל שני המפרנסים הפך, לא רק לגיטימי מבחינה תרבותית, אלא אף הכרחי לשמירת רמת חיים נאותה (שטייר, 2010) ולהגנה מעוני (אנדבלד, גוטליב, הלר וכראדי, 2017). בחינת ממצאי המחקר בהקשר חברתי-פוליטי-כלכלי זה מעידה שנסיגת מדינה הרווחה והגידול באי-שוויון מחלישים את יכולתן של אימהות חד-הוריות גרושות לשפר את שכרן, הן בהשוואה לאימהות נשואות והן בהשוואה לאימהות שהתגרשו במשטר סוציו-פוליטי, המגלה אחריות חברתית רחבה יותר כלפיהן. ממצאי מחקר זה עולים בקנה אחד עם מחקרה של אחדות (2011), שבחנה את השפעותיה של מדיניות עידוד תעסוקה על אימהות חד-הוריות, ומצאה שאף שהגדילו את היקף העבודה שלהן בתקופה שלאחר קיצוץ הקצבאות, הן נותרו במוצע עם הכנסה דומה.

ממצאינו מלמדים גם שבשתי התקופות הנידונות השתכרו אימהות נשואות יותר מאשר אימהות גרושות. אחד ההסברים לכך הוא שבאותן תקופות היו הגירושין שכיחים יותר בקרב קבוצות מוחלשות מבחינה חברתית-כלכלית (Kaplan & Herbst, 2015). במודל מדיניות רווחה מכוון-שוק אימהות גרושות משלמות מחיר כלכלי כבד יותר מאשר במודל מדיניות רווחה-משפחה מורחב (Andreß et al., 2006). על כן אנו סבורות שיש לכוון מדיניות רווחה שתאפשר לאימהות גרושות אוטונומיה כלכלית גם לאחר גירושין.

עוד מלמדים ממצאי המחקר שאימהות גרושות אינן קבוצה הומוגנית. בשתי התקופות חלה לאחר הגירושין ירידה בשכר אצל חלק מהאימהות הגרושות, אצל אחרות לא חל שינוי בולט, ואילו אצל רובן חלה עלייה. במחקר אחר (Herbst & Kaplan, 2016) מצאנו שני גורמים מרכזיים הקשורים לשינוי בשכר לאחר גירושין: רמת ההשכלה של האימהות – ככל שהיא

גבוהה יותר, כך גדלים סיכויי השיפור (כפי שנמצא אצל van Damme, et al., 2009); נישואין מחדש המפחיתים את סיכויי השיפור בשכר (בדומה למחקרן של Jansen, Mortelmans, & Snoeckx, 2009). נראה שאימהות גרושות ישראליות שאינן נישאות מחדש ורמת השכלתן נמוכה (וכשלעצמה מעלה את הסיכוי לגירושין) (Kaplan & Herbst, 2015) פגיעות יותר כלכלית עקב גירושין. אם כך, המדינה מפקירה לכוחות השוק דווקא את האימהות הגרושות המוחלשות ואת ילדיהן. ניתן לקשור הפקרה זו לדה-לגיטימציה של אימהות חד-הוריות בישראל, המגוננות על כך שהן מקימות משפחה ללא גבר מפרנס (Herbst, 2013). קישור זה עולה בקנה אחד עם מחקרים שנערכו בארצות הברית על אימהות עניות ומצאו שמאשימים אותן באימהות לא טובה דיה, בכך שאין הן דואגות למסגרות טיפול הולמות לילדיהן ובכלל בכך שכאימהות עניות הביאו ילדים לעולם. טוענים כלפיהן שהן לא מאורגנות, לא אחראיות, לא מהימנות, חסרות מוסר עבודה מספק (Abramovitz, 2006; Dodson, 2013).

ואולם אימהות חד-הוריות מתמודדות עם קושי עצום לשלב בין שגרת משק הבית, צורכי הלימודים של הילדים ומחויבותן לשוק העבודה. שוק העבודה לא מפגין אמפתיה כלפי עובדים עניים. הוא תובע מהם לעבוד בשעות לא שגרתיות, כופה עליהם שעות נוספות ולא מאפשר חופשות מחלה. כל אלה הופכים לקשים מנשוא את חיי האימהות החד-הוריות המשתכרות שכר נמוך (Dodson, 2013). מבנה מדינת הרווחה הנוהג כיום בישראל ובמדינות אחרות קושר בין אימהות טובה לאזרחות טובה (Korteweg, 2003). בהקשר של אימהות נוצרה בישראל תמונה דואלית: כאימהות טובות הן נדרשות להשתכר למחייתן במקביל לגידול הילדים, ללא תלות במדינת הרווחה; בה בעת הן נדרשות לתפקד כאימהות טובות ומסורות לילדיהן. מכיוון שבאקלים האידיאולוגי הניאו-ליברלי על אימהות להיות מפרנסות קודם כול, וחובותיהן הנוגעות לטיפול בילדיהן לא נלקחות בחשבון (רגב-מסלם, 2017), הן חוות משבר טיפולי. מבחינת האימהות החד-הוריות העניות, שהן המטפלות והמפרנסות הבלבדיות של משפחותיהן, זהו משבר חריף (Lavee & Benjamin, 2014). המדיניות הניאו-ליברלית מתעלמת מאחריותן של האימהות החד-הוריות כלפי ילדיהן. בהקשר של מדיניות מרבדת זו הפגיעה ביכולתן של לשפר שכר בעקבות גירושין היא כשלעצמה מנגנון דה-לגיטימציה רב עוצמה.

מקורות

אחדות, ל', היילברון, ג' ושמלצר, מ' (2005). **הבטחת הכנסה למעוטי יכולת – סקירה שנתית 2004** (פרק 3). ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

אחדות, נ' (2011). **מדיניות רווחה ותעסוקה: המקרה של אימהות חד-הוריות בישראל**. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה. תל אביב-יפו: אוניברסיטת תל אביב.

- אנדבלד, מ' וגוטליב, ד' (2013). **מעמדן הכלכלי-חברתי של נשים בישראל 1997-2011**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- אנדבלד, מ', גוטליב, ד', הלר, א' וכראדי ל' (2017). **ממדי העוני והפערים החברתיים – דוח שנתי 2016**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- ברקוביץ, ניצה (2001). אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל. בתוך י' פלד וע' אופיר (עורכים), **ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית** (עמ' 243-206). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ברקלי, נ', גוטליב, ד' ופרומן, א' (2009). **ממדי העוני והפערים החברתיים – 2009** (2010). ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- גל, ג', ודורון, א' (2000). גמלאות הבטחת הכנסה ומלכודות עוני: הניסיון הישראלי. **ביטחון סוציאלי**, 58, 113-131.
- דורון, א' (2005). שחיקתה של מדינת הרווחה בשנים 2000-2003: המקרה של קצבאות הילדים. **עבודה, חברה ומשפט**, יא, 95-120.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013). **שנתון סטטיסטי לישראל**. ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי (1992). **רבעון סטטיסטי לישראל**. ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי (2003). **דוח העוני והפערים החברתיים – 2002**. ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי (2013). **רבעון סטטיסטי לישראל**. ירושלים.
- הקר, ד' ופרנקל, מ' (2005). הורות פעילה ושוויון הזדמנויות בעבודה: הצורך בשינוי מאפייניו של שוק העבודה. **עבודה, חברה ומשפט**, יא, 275-303.
- הרבסט, ע' (2009). "אנחנו תומכים בחוק משפחות חד-הוריות, במסכנים": חוק משפחות חד-הוריות – מבט לאחור. **ביטחון סוציאלי**, 80, 25-58.
- טולידנו, א' ואליאב, ת' (2011). **משפחות חד-הוריות, 1993-2010**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- טולידנו, א' וסרשטיין, ש' (2014). **משפחות חד-הוריות בישראל, 1993-2013**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- ירזעאלי, ד' (2001). יחסי עבודה ומשפחה, המקרה של נשים במעמדות הביניים בישראל. **האישה ביהדות** (סדרת דיונים), 7, עמ' 3-16.
- כץ, ר' ופרס, י' (1996). הגירושין בישראל והשלכותיהם לטיפול משפחתי. **מגמות**, טז: 483-502.

לוין, ע' (2006). גירושין בישראל: היבטים דמוגרפיים וחברתיים. **סוציולוגיה ישראלית**, ח (1). 85-65.

מורגנשטיין, ב' ושמלצר, מ' (2000). השינויים באפיוני מקבלי הבטחת הכנסה בעשור האחרון: הפוטנציאל לתעסוקה. **ביטחון סוציאלי**, 58, 53-28.

סבירסקי, ס' וקונור-אטיאס, א' (2013). **גירעון דורש טיפול ספציפי ולא מצג של קטסטרופה: הערות מרכז אדוה להצעת התקציב של 2013-2014**. תל-אביב-יפו: מרכז אדוה.

פוגל-ביז'או, ס' (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס' פוגל-ביז'או (עורכות), **מין, מגדר, פוליטיקה** (עמ' 107-166). תל אביב-יפו: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

פז-פוקס, א' (2004). רפורמת רווחה בין הקפיטליזם לפטריארכיה: על חוק ההסדרים תשס"ג-2003 והקיצוץ בקצבאות הבטחת הכנסה למובטלים צעירים ולאמהות חד-הוריות. **עבודה, חברה ומשפט**, י, 361-339.

צמרת-קצ'ר, ה', חזן, נ', הרצוג, ח', בסין, י', בן אליהו, ה', ובריייר-גארב, ר' (2016). **מדד המגדר: אי-שוויון מגדרי בישראל**. ירושלים: הוצאת מכון ון ליר.

רגב-מסלם, ש' (2017). אזרחות אימהית: הונאות רווחה של נשים עניות בישראל כאקט פוליטי. בתוך ר' ברייר גארב, ד' אולמרט, א' קזין ו' תירוש, **אנתולוגיה על קפיטליזם ומגדר** (עמ' 106-123). ירושלים: הוצאת מכון ון ליר.

רוטר, ר' וקרן-יער, ח' (1974). **משפחות חד-הוריות בישראל**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

רנן ברזילי, א' (2012). הורים א'עובדים: רב ממדיות והפמיניזם החברתי של מעמד הפועלות – תשתית תיאורטית לשילוב משפחה ועבודה בישראל. **עיוני משפט, לה**, 352-307.

שטייר, ח' (2010). סוף עידן "המפרנס היחיד": משפחות עם שני מפרנסים בישראל. בתוך ו' מילבאואר ו' קוליק (עורכות), **משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה בישראל**, **היבטים כלכליים, חברתיים ומשפטיים** (עמ' 17-45). ראשון לציון: פלס.

שטייר, ח' (2011). רווחה ותעסוקה בקרב אימהות חד-הוריות בישראל מפרספקטיבה השוואתית. בתוך ד' בן-דוד (עורך), **דוח מצב האומה: חברה, כלכלה ומדיניות בישראל** (עמ' 205-227). ירושלים: מרכז טאוב.

- שמש, א' (2005). **דפוסי התנהגות של נשים חד-הוריות בשוק העבודה בישראל**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- שנקר-שרק, ד' (2010). פוליטיקה של החלשה: משטר הרווחה הישראלי מפרספקטיבה מגדרית. בתוך ח' כץ וא' צפדיה (עורכים), **מדינה מפקירה – מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל, 1995-2008** (עמ' 233-244). תל-אביב-יפו: רסלינג.
- Abramovitz, M. (2006). Welfare reform in the United States: Gender, race and class matter. *Critical Social Policy*, 26(2), 336-364.
- Achdut, N. & Stier, H. (2016). Long-term employment and earnings patterns of welfare recipients: The role of the local labor market. *Social Service Review* 90(4), 647-682.
- Ajzenstadt, M. (2009). Moral panic and neo-liberalism: The case of single mothers on welfare in Israel. *The British Journal of Criminology*, 49(1), 68-87.
- Ajzenstadt, M. & Gal, J. (2001). Appearances can be deceptive: Gender in the Israeli welfare state. *Social Politics*, 8(3), 293-324.
- Amato, P. R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 650-666 .
- Andreß, H. J., Borgloh, B., Bröckel, M., Giesselmann, M., & Hummelsheim, D. (2006). The economic consequences of partnership dissolution: A comparative analysis of panel studies from Belgium, Germany, Great Britain, Italy, and Sweden. *European Sociological Review*, 22(5), 533-560.
- Angrist, J. (1998). Estimating the labor market impact of voluntary military service using Social Security data on military applicants. *Econometrica*, 66(2), 249-288.
- Bianchi, S. M., Subaiya, L., & Kahn, J. R. (1999). The gender gap in the economic well-being of nonresident fathers and custodial mothers. *Demography*, 36(2), 195-203.
- Blank, R. M., Card, D. E., & Robins, P. K. (2000). Financial incentives for increasing work and income among low-income families. In D. E. Card & R. M. Blank (Eds.), *Finding jobs: Work and welfare reform* (pp. 373-419). New York: Russell Sage Foundation.

- Blossfeld, H. P. & Muller, R. (2002). Union disruption in comparative perspective: The role of assortative partner choice and careers of couples. *International Journal of Sociology*, 32, 3-35.
- Bonnet, C., Solaz, A., & Algava, E. (2010). Changes in labour market status surrounding union dissolution in France. *Population (English edition)*, 65(2), 251-284.
- Brady, D. & Burroway, R. (2012) Targeting, universalism, and single-mother poverty: A multilevel analysis across 18 affluent democracies. *Demography* 49(2), 719-746.
- Budig M. J., Misra, J., & Boeckmann, I. (2012). The Motherhood Penalty in Cross-National Perspective: The Importance of Work-Family Policies and Cultural Attitudes *Social Politics*, 19(2), 163-193.
- Couch, K. A., Tamborini, C. R., Reznik, G., & Phillips, J. W. R. (2013). Divorce, women's earnings and retirement over the life course. In K. A. Couch, M. C. Daly, & J. M. Zissimopoulos (Eds.), *Lifecycle events and their consequences: Job loss, family change, and declines in health* (pp. 133-157). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Dewilde, C. (2002). The financial consequences of relationship dissolution for women in Western Europe. In E. Ruspini & A. Dale (Eds.), *The Gender Dimension of Social Change* (pp. 81-110). Bristol: The Policy Press.
- Frish, R. & Zussman, N. (2008). The effect of transfer payments on the labor supply of single mothers. *The Journal of Socio-economics*, 37(2), 627-643.
- Gal, J. (2010). Is there an extended family of Mediterranean welfare states? *Journal of European Social Policy*, 20(4), 283-300.
- Gal, J. & Doron, A. (2000). Dealing with the elusive welfare-to-work issue: The case of poverty traps in Israel. *Social Policy and Administration*, 34(3), 253-273.
- Gordon, L. (1994). *Pitied but not entitled: Single mothers and the history of welfare 1890-1935*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Helman, S. (2011). The wages of care-giving in Israel: Single Parent Families Act. *Social Politics*, 18(1), 52-81.

- Herbst, A. & Benjamin, B. (2012). It was a Zionist act: Nationalism, citizenship and welfare policy in Israeli feminist mobilization. *Women's Studies International Forum*, 35, 29-37.
- Herbst, A. (2013). Welfare mom as warrior mom: Discourse in the 2003 single mothers' protest in Israel. *Journal of Social Policy*, 42(1), 129-145.
- Herbst, A. & Kaplan, A. (2016). Mothers' post-divorce earnings in the context of welfare policy change. *International Journal of Social Welfare*, 25(3), 222-234.
- Hobson, B., Lewis, J., & Siim, B. (2002). *Contested concepts in gender and social politics*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Jansen, M., Mortelmans, D., & Snoeckx, L. (2009). Repartnering and (re)employment: Strategies to cope with the economic consequences of partnership dissolution. *Journal of Marriage and Family*, 71(5), 1271-1293.
- Jarvis, S. & Jenkins, S. P. (1999). Marital splits and income changes: Evidence from the British household panel survey. *Population Studies*, 53(2), 237-254.
- Kaplan, A. & Herbst, A. (2015) Anat stratified patterns of divorce: Earnings, education and gender. *Demographic Research*, 32, 949-982.
- Kaplan, A. & Stier, H. (2017). Political economy of family life: Couple's earnings, welfare regime and union dissolution. *Social Science Research*, 61, 43-56.
- Korteweg, A. C. (2003) Welfare reform and the subject of the working mother: Get a job, a better job, then a career. *Theory and Society*, 32, 445-480.
- Lavee, E. & Benjamin, O. (2014). "I've got no choice": Low-income mothers' emotional management of caring crisis. *Journal of Family Issues*, 35(9), 1-25.
- Maldonado, L. C. & Nieuwenhuis, R. (2014) Family policies and single parent poverty in 18 OECD countries, 1978-2008. LIS Working Paper Series, No. 622.
- Mandel, H. & Semyonov, M. (2005). Family policies, wage structures and gender gaps: Sources of earnings inequality in 20 countries. *American Sociological Review*, 70(6), 949-967.

- Manting, D. & Bouman, A. M. (2006). Short and long-term economic consequences of the dissolution of marital and consensual unions: The example of the Netherlands, *European Sociological Review*, 22(4), 413-429.
- McKeever, M. & Wolfinger, N. (2001). Reexamining the economic costs of marital disruption for women. *Social Science Quarterly*, 82(1), 202-17.
- McManus, P. A. & DiPrete, T. A. (2001). Losers and winners: The financial consequences of separation and divorce for men. *American Sociological Review*, 66(2), 246-268.
- Millar, J. & Ridge T. (2009). Relationships of care: Working lone mothers, their children and employment sustainability. *Journal of Social Policy*, 38(1), 103-121.
- Mueller, R. E. (2005). The effect of marital dissolution on the labour supply of males and females: Evidence from Canada. *The Journal of Socio-economics*, 34(6), 787-809.
- Nelson, B. (1990). The Origins of the two-channel welfare state workmen's compensation and mothers' aid. In L. Gordon (Ed.), *Women, the state and welfare* (pp. 123-151). Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- OECD (2017) *Starting strong 2017: Key OECD indicators on early childhood education and care*. Paris: OECD.
- Ongaro, F., Mazzuco, S., & Meggiolaro, S. (2009). Economic consequences of union dissolution in Italy: Findings from the European community household panel. *European Journal of Population*, 25(1), 45-65.
- Orloff, A. S. (2001). Ending the entitlements of poor single Mothers. In N. J. Hirschmann & U. Liebert (Eds.), *Women and welfare: Theory and practice in the United Europe* (pp. 133-159). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Pateman, C. (1988). The patriarchal welfare-state. In A. Gutmann (Ed.), *Democracy and the welfare state* (pp. 231-260). New Jersey: Princeton University Press.
- Raeymaeckers, P., Dewilde, C., Snoeckx, L., & Mortelmans, D. (2008). The influence of formal and informal support systems on the labour supply of divorced mothers. *European Societies*, 10(3), 453-477.

- Raz-Yurovich, L. (2013). Divorce penalty or divorce premium? A longitudinal analysis of the consequences of divorce for men's and women's economic activity. *European Sociological Review*, 29(2), 373-385.
- Regev-Messalem, S. (2013). Claiming citizenship: The political dimension of welfare fraud. *Law & Social Inquiry*, 38(4), 993-1018.
- Skevik, A. (2005). Women's citizenship in the time of activation: The case of lone mothers in "need-based" welfare states. *Social Politics*, 12(1), 42-66.
- Smock, P. J., Manning, W. D., & Gupta, S. (1999). The effect of marriage and divorce on women's economic well-being. *American Sociological Review*, 64(6), 794-812.
- Styrc, M. & Matysiak, A. (2012). Women's employment and marital stability: The role of the context. *Studia Demograficzne*, 1(161), 81-101.
- Tamborini, C. R., Iams, H. M. & Reznik G. L. (2012). Women's earnings before and after marital dissolution: Evidence from longitudinal earnings records matched to survey data, *Journal of Economics Issues*, 33, 69-82.
- Tamborini, C. R., Couch, K. A., & Reznik, G. L. (2015). Long-term impact of divorce on women's earnings across multiple divorce windows: A life course perspective. *Advances in Life Course Research*, 26, 44-59.
- Uunk, W. (2004). The economic consequences of divorce for women in the European Union: The impact of welfare state arrangements. *European Journal of Population*, 20(3), 251-285.
- van Damme, M., Kalmijn, M., & Uunk, W. (2009). The employment of separated women in Europe: Individual and institutional determinants. *European Sociological Review*, 25(2), 183-197.

